

Ю. І. Калашник

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Концептуальна метафоризація образу матері в українській поезії XIX–XXI століть

Калашник Ю. І. Концептуальна метафоризація образу матері в українській поезії XIX–XXI століть. У статті розглянуто словесні образи, створені шляхом метафоризації, що відбивають концептуальне уявлення про матір у поетичному дискурсі. Простежено, що ядро концепту МАТИ становлять ті метафоричні словообрази, які мають архетипне підґрунтя, зокрема, виявляють активний зв'язок опорних компонентів із символікою концептосфери ПРИРОДА. Подано аналіз функціонування поетичних образів як складників концепту МАТИ, створених на основі метафоричного осмислення типових для української матері рис, зумовлених життєвими випробуваннями та моральними якостями.

Ключові слова: *концепт, дискурс, метафора, архетипний образ.*

Калашник Ю. И. Концептуальная метафоризация образа матери в украинской поэзии XIX–XXI веков. В статье рассматриваются словесные образы, созданные путем метафоризации и отражающие концептуальное представление о матери в поэтическом дискурсе. Прослеживается, что ядро концепта МАТЬ составляют словообразы, имеющие архетипическую основу, в частности, проявляющие активную связь опорных компонентов с символикой концептосферы ПРИРОДА. Проведен анализ функционирования поэтических образов как составляющих концепта МАТЬ, созданных на основе метафорического осмысления типичных для украинской матери характеристик, обусловленных жизненными испытаниями и моральными качествами.

Ключевые слова: *концепт, дискурс, метафора, архетипический образ.*

Kalashnyk Yu. I. Conceptual Metaphorization of Mother Image in the Ukrainian Poetry of XIX–XXI Centuries. In the article, word images created by metaphorization and reflecting conceptual view of mother in poetic discourse are considered. The core of MOTHER concept is traced to consist of the metaphoric word images with archetype base, particularly of those actively connected by anchor components with the symbolics of NATURE concept sphere. The analysis is given for functioning of poetic images as MOTHER concept constituents, created on the base of metaphoric comprehension of traits typical for the Ukrainian mother, which are caused by life ordeals and moral.

Key words: *concept, discourse, metaphor, archetypical image.*

Концептуальна картина світу різних етнокультур містить концепт МАТИ, часто пов'язаний з іншими концептами та концептосферами, якот: ПРИРОДА, ЖІНКА тощо.

Образ жінки-матері неодноразово був предметом наукових студій. Серед найновіших слід назвати дослідження Л. Ф. Дорошиної, У. Б. Марчук, Х. В. Старовойтової, В. Б. Яковлевої та ін.

Так, Х. В. Старовойтова з'ясовує національно-культурну специфіку втілення архетипу *матері* у франкомовному середовищі на матеріалі сучасної французької драми, докладно аналізує метафоричні та метонімічні концептуальні моделі. Автор встановлює етноментальну специфіку цього архетипу в образно-символічному просторі аналізованих творів, розглядає реалізацію його позитивних і негативних аспектів (добра мати – погана мати) [6].

На паремійному матеріалі У. Б. Марчук здійснює когнітивний та асоціативний аналіз концепту МАТИ (МАМА) в індоєвропейському лінгвокультурному просторі. Дослідниця виокремлює романо-германський та слов'янський ментальні типи, встановлює різне лінгвокультурне маркування цього концепту. У. Б. Марчук структурує концепт у вигляді фрейм-структур, будує асоціативні поля лексем, що вербалізують його в мовній свідомості [5].

В. Б. Яковлева, досліджуючи сполучуваність лексеми *мати* в мові українського фольклору та художньої літератури, виявляє архетипові й традиційні, за народними уявленнями, риси особи матері, які в поєднанні з дієсловами на позначення її характерної діяльності становлять ту сильну відправну точку свідомості, від якої розходяться асоціативні вектори. Автор відзначає прикметники як ядро концепту МАТИ та дієслівні одиниці, що формують приядерну зону, доповнюючи загальну схему цього образу [7].

Л. Ф. Дорошина аналізує мовні засоби, що їх використовує О. Довженко у своїх творах для передання рис, властивих образу жінки-матері як архетипового для української культури. У результаті дослідження авторка доходить висновку, що цей образ уособлює найкращі людські риси [3].

Актуальність нашої статті зумовлена відсутністю системного аналізу складників концепту *мати* в мові української поезії, що видається необхідним для встановлення національної специфіки його словесно-образної реалізації.

Об'єктом нашого дослідження є створені шляхом метафоризації художні засоби, що змальовують образ жінки-матері в поетичній мові XIX–XXI ст., предметом – семантичні та функці-

онально-стилістичні особливості відповідних мовних засобів, які вербалізують концепт МАТИ.

Матеріалом для аналізу послужила мова поетичних творів, уміщених в антології «Книга про Матір» [4]. У цьому унікальному виданні подано поезії 232 українських авторів, присвячені матері. Мовний матеріал дібрано методом суцільної вибірки. Посилаючись на цю книгу, далі в дужках подаємо прізвище автора та номер сторінки.

Мету цього дослідження становить розгляд словесних образів, що відбивають концептуальне уявлення про жінку-матір у художньому дискурсі.

Будь-яка етномовна спільнота осмислює образ матері як центральну фігуру. Мати в українській сім'ї посідає особливе місце. Її основними рисами є турбота про дітей, любов, доброта, лагідність, ніжність, сердечність, чуйність, працелюбність та ін. У художніх творах ці риси передаються різноманітними засобами словесної образності.

Слід наголосити, що ліричною героїнею аналізованих нами творів, поданих в антології, здебільшого є рідна мати кожного автора. Це зумовлює певну автобіографічність цих поезій, їх глибоку інтимність та драматизм.

Основу досліджуваного концепту становить архетипний образ матері. Майже в усіх міфологіях і релігіях є богиня життя – Велика Мати (Велика Богиня, Мати Світу, Родова Мати). [2:52; 1:205]. Її образ символізує плодючість, добро, світло, а також землю й жінку, яка продовжує життя й рід.

Культ Великої Богині в християнстві трансформувався в образ Оранти, Божої Матері [2:53]. «Вона народила Бога, як кожна мати народжує дитину-Христа в тому сенсі, що в кожній дитині спить душа, яка, пізнавши тлінність цього світу, піднімається до Бога» [1:205].

Смисловий зв'язок із символом *мати-земля* і загалом із концептосферою ПРИРОДА простежується в метафоричних образах, що відбивають спогади про неньку, яка вже пішла з життя:

Над нею хмара висне в небі,
Дощем, мов квітку, полива.
Їй нічогоїсь не треба,
Вона – вже доля польова (Ю. Сердюк, С. 223);
Рідна мама стала землею.
І земля мені – ще рідніш (Д. Ониківич, С. 187).

Д. Ониківич створює градацію формою ступеня порівняння прикметника *рідна*, використовуючи його в повторі-обрамленні. У результаті двох метафоричних переносів, які стосуються ключових слів *мама* і *земля*, та повтору-підхоплення лексеми *земля* забезпечується тісний смисловий взаємозв'язок цих понять. У свою чергу, актуалізується значення поетизму *рідна земля* як земля батьків.

Архетип *мати-земля* служить основою семантики розгорнутої метафори, побудованої на градації словообразів із лексемами-компонентами, що називають її риси – *туга, ніжність, невсипущість*:

Де ж мені, мамо,
Слідів твоїх шукати? <...>
Твоя доля – навічно в чорній землі,
Твоя туга – навічно в чорній землі,
Твоя ніжність – навічно в чорній землі,
Невсипущість – навічно в чорній землі!..
Ти давно вже – земля... (Р. Лубківський, С. 134).

Образність наступного контексту передає думку, що разом із матір'ю відходить і те найкраще, що пов'язане з нею. Лексеми *пісня і ласка* в результаті метафоризації стають актуалізаторами концепту МАТИ. Саме подібні словоодиниці досить яскраво демонструють авторське осмислення й індивідуальне мовне вираження цього концепту:

Співчуття приймаю тяжко.
Одійшла і пісня, й ласка –
Мати, матінка моя (В. Мордань, С. 171).

У наведеному контексті словообраз *мати* функціонує як прикладка, чим досягається певна ототожненість його з попередніми поняттями.

Нерідко метафора може оформлятися у вигляді предикативної пари. Наприклад: *Тиха жура й доброта безмежна – мати моя* (В. Коломієць, С. 107). Контексти, що мають таку синтаксичну структуру, відзначаються особливою експресією, оскільки уподібнення досягає рівня тотожності, повного втілення, відповідно, максимального передання ознаки, носієм якої є мати.

В одному з метафоричних образів функціонують опорні лексеми-антоніми, котрі містять оцінку того значення, яке має мати для дитини, що в цьому випадку є автором аналізованої поезії:

Як без тебе звикну? Як без тебе буду?
Вже ж тебе, матусю, не замінять люди.
Ти ж одна на світі, ти ж одна-єдина
І моя *негода*, і моя *година* (О. Довгий, С. 75).

Слова, вжиті в переносному значенні, *негода* і *година* набувають у цьому контексті конкретизації: їх пов'язує поет із тими днями, коли мати була жива і коли її не стало.

Оригінальністю та глибиною семантики відзначаються метафори з переносно вжитими компонентами, що є назвами найбільших свят; вони в поезії В. Гейя функціонують для позначення образу матері:

Мамо, не змерзли ми в бідах-льодах,
Ви не дали їм загарбати хати,
Ви найсвітліше у світі цім свято,
Ви наш *Великдень*, *Різдво* й *Коляда* (В. Гей, с.43).

Основний смисловий акцент у наведеному контексті робиться на тому, що *мати – це свято*. Таке метафоричне використання наведених лексем уможливується їх символічною семан-

тикою. Так, *Великдень* – давнє свято весни, родючості, злагоди в родині; позначає перемогу життя над смертю. За повір'ям, Великодне світло дарує душі безсмертя [2:54]. *Різдво* також велике свято, «яке за 12 священних ночей творення світу, кожна з яких тривала 1000 років, подарувала нам богиня всього сущого Лада» [2:421]. За одним із значень, *Коляда* – богиня-мати молодого Божича – Сонця [2:240]. Отже, поєднати ці архетипні образи в одному метафоричному ряду для змалювання матері дозволяє наявне в них жіноче начало.

У подальшому контексті метафоризації знають назви, що є атрибутами головних свят:

Мамо, я літ ваших зайдам не дам,
Вашим літам уклоняються низько
Паска, трійзілля, дідух колядинський,
Ваші літа – це *свячена вода* (В. Гей, С. 43).

Персоніфікація досягається вживанням дієслова-предиката *уклоняються* та обставинного поширювача *низько*. Ужитий символ *свячена вода*, з яким порівнюють літа матері, означає очищення, зцілення.

У традиційному руслі метафоричних перенесень *мати – зірка* створено такий поетичний образ:

Як давно те було...
Провели за село до узгірка...
Вже прощання цвіло. Ви – моя даленіюча зірка
(Т. Майданович, С. 144).

Шануючи матір, діти схиляють перед нею чоло. Шляхом персоніфікації здатністю функціонувати в таких контекстах наділяються астроніми:

Вам вклоняються зорі,
Вечорові й ранкові.
Так будьте ж, матусю,
Ви довіку здорові (А. Демиденко, С. 72).

Декодування цієї метафори потребує встановлення асоціативних зв'язків. Мати піднімається до сходу сонця і відпочиває з його заходом, тому вона може бачити вранішню і вечірню зорі.

У розгорнутій метафорі з поезії Г. Гордасевич «Лист Ганні Чубач» мати асоціюється зі світилом, яке в контексті безпосередньо не називається:

Коли вмирають матері,
Стає темніше в цьому світі.
Ну, бо кому ж тоді світити,
Коли вмирають матері? (Г. Гордасевич, С. 62)

Це може бути і зірка, і сонце. Таке образне співвіднесення зумовлене використанням прислівника в предикатній синтаксемі *стає темніше* та дієслова *світити*. У риторичному запитанні непрямої суб'єкт *кому* співвідноситься дію *світити* безпосередньо з людиною, а саме з матір'ю.

У метафоричному образі І. Юва лексеми *Батько* і *Мати* подані з великої літери як власні назви. Мати, зокрема, постає Сонцем, бо автор поєднує цю лексему з дієсловом *не заходить*:

Ми губимось закохано в деревах,
Із далеку відшукують вогні,
Де Батько вечоріє сумно в дверях,
А Мати не заходить у вікні (Іван Іов, С. 93).

Мати може змальовуватися як ще одне сонце в житті дитини поряд із небесним:

Від самих початків життя, коли пружно в колисці
Ти пнешся до сонця угору, побачиш тоді:
Всміхаться разом із сонцем ще сонце – то Мати (Ю. Ліпа, С. 128).

Сонце метафорично наділяється здатністю *всміхатися*, чим досягається смислова й семантична його єдність зі словообразом *Мати*.

Шляхом психологічного паралелізму (*не стало матері – зупинилося сонце*) О. Довгий досягає ототожнення понять *сонце* і *мати*:

Зупинилось сонце у своєму русі
В день той, як не стало у мене матусі (О. Довгий, С. 75).

Експресивністю відзначається генитивна метафора *очима совісті* з вірша П. Осадчука:

Свої встидаюсь кволості,
Наче стрункішим стаю,
Як мати очима совісті
Дивиться в душу мою (П. Осадчук, С. 189).

Через персоніфікацію абстрактного поняття *совість* досягається максимальне його наближення до словообразу *мати*.

Високі морально-етичні якості матері, зокрема правдивість, порядність, оспівуються поетами як зразкові, гідні наслідування:

Ні, не забудемо з літами,
Стежки торуючи свої:
Немає правди вище мами
І вище совісті її (Л. Талалай, С. 248).

Такі поетичні вислови набувають афористичності. За допомогою метафоричних образів утілюється думка, що для матері важливими є проблемами не тільки своїх дітей, а й людства в цілому:

А внизу, на батьківському полі,
На одвічних селянських вітрах,
Всіх всесвітні печалі і болі
Наростали у мами в очах (П. Осадчук, С. 190).

Оспівуючи працьовитість матері, О. Богачук своєрідно трансформує фразеологізм *золоті руки*:

Хто там ці руки порівнює з золотом?
Золото треба порівнювати з ними! (О. Богачук, С. 22)

У результаті такої видозміни усталеного звороту *мати*, з одного боку, постає як найвища проба життєвих цінностей, а з другого – сама є найціннішим у житті дитини.

Фізична й психічна складність прожитого матір'ю життя передається поетичною метафорою, в якій убачаємо фразеологічний натяк: *Руками, як сухі гілляки, каміння буднів кидала, одна, а біля ніг їжачилось, гарчало голодною собакою життя* (Б. Бойчук, С. 23). Порівнянням замальовується крихкість, водночас сила материнських рук. Генитивна метафора *каміння буднів* передає невідворотну жорстокість життя, яке випало на долю матері.

У поезії Н. Гнатюк «Руки моєї матері» така риса, як працьовитість конкретно взятої матері, набуває узагальнення, оскільки словообраз *долоні матері моєї* в контексті поєднується з лексемами *віки*, *світ*, які створюють масштабність зображаного в просторовому й часовому вимірах:

Йдуть віки медово і солоно.
Йдуть літа – в диму, цвіту, у глеї.
Сперся світ на дві рясні долоні –
На долоні матері моєї (Н. Гнатюк, С. 54).

Метафоричні епітети *медово*, *солоно*, *в диму*, *цвіту*, *у глеї* характеризують різні умови життя, але мати за всіх часів живе й підтримує не тільки свою родину, а й інших людей.

Однією з визначальних рис матері є тривога за життя своїх дітей. Ця риса передається індивідуально-авторськими метафорами, які розкриваються мегаконтекстом твору:

Коли – не по скарби багаті –
Й мене на Північ повезли, –
Тривога мами в нашій хаті
Тремтіла **кушкою золи** (В. Боровий, С. 25);
Вона єдині власні очі
незрячий вісточки віддасть,
аби мені посеред ночі
вікна не вибила біда (В. Затулівітер, С. 88).

Місткий метафоричний образ створює Д. Кононенко: *Минає літо. Осеніє мати* (С. 110), – змальовуючи самотність матері-селянки в її постійних клопотах по господарству й вічному очікуванні своїх дітей, що за справами ніяк не прийдуть. Неологізм *осеніє* містить не тільки семантику пори року, а й позначає вік матері. Завдяки такому суміщенню семантики актуалізується асоціативний зв'язок слів-символів *мати* – *природа* – *земля* і відповідний смисловий паралелізм: як поле стає порожнім восени, давши врожай, так і мати стала самотньою, виростивши дітей.

Окремо групуємо метафори, в яких створено своєрідну градацію різних ознак і дій, пов'язаних з образом матері. Так, А. Мойсієнкові вдається художньо передати міру втоми матері підрядними наслідковими частинами: *Натомились, мамо, натомились, мамо, аж руки-віти тополі терпнуть...* (А. Мойсієнко, С. 170). У цьому поетичному контексті образ *мати* постає частиною природи.

У метафорах-гіперболах передається безмежне й надзвичайне тепло, що породжене душевністю матері й залишається в серці дитини назавжди:

Тільки там, де ходила
Натомлена мати,
По сьогодні земля
Зберігає тепло (Л. Талалай, С. 248).

Отже, аналіз функціонування метафоричних образів у поетичному дискурсі XIX–XXI століть як складників концепту МАТИ виявляє активний зв'язок їхніх опорних компонентів з архетипною символікою концептосфери ПРИРОДА.

В основі цього зв'язку, безумовно, лежить життєпороджувальне начало матері. В аналізованих поетичних контекстах індивідуально-авторський підхід простежується у своєрідному використанні традиційних словообразів. У мові досліджуваних творів знаходить відбиття усталеність сформованих у свідомості українців поетичних кодів на позначення образу матері, які, з одного боку, передають її неповторність, а з другого, максимально узагальнюють її риси, зважаючи на

універсальність особи матері. Метафоричного осмислення набувають типові саме для української матері риси, зумовлені випробовуваннями, що випали на її долю, і такими внутрішніми рисами, як ніжність, доброта, співчутливість; туга, жура; правдивість, порядність; надійність; стійкість; самотність та ін. Системні дослідження концепту МАТИ як одного з ключових для української культури дозволять виявити і універсальні, і національні його складники.

Література

1. Бауэр В. Энциклопедия символов / пер. с нем. Г. Гаева / Вольфганг Бауэр, Ирмтрауд Дюмотц, Сергиус Головин. — М. : Крон-пресс, 2000. — 504 с.
2. Войтович В. Українська міфологія / Войтович Валерій. — К. : Либідь, 2002. — 664 с.
3. Дорошина Л. Ф. Образ жінки-матері у творах О. Довженка як архетиповий образ української культури / Л. Ф. Дорошина // Слово. Думка. Людина : зб. наук. праць із актуальних проблем лінгвістики (до 80-річчя із дня народження д-ра філол. наук, проф. Л. А. Лисиченко). — Харків, 2008. — С. 247—253.
4. Книга про Матір : укр. поети XIX–XXI століть : антологія / [передм. О. О. Омельченка ; упоряд. В. Л. Чуйко]. — К. : Криніця, 2003. — 319 с.
5. Марчук У. Б. Особливості функціонування концепту «мати (мама)» в індоєвропейському лінгвокультурному просторі / У. Б. Марчук // Вісник Житомирського держ. ун-ту : Філол. науки. — 2008. — Вип. 39. — С. 213—217.
6. Старовойтова Х. В. Архетип *матері* в сучасній французькій драмі: лінгвокогнітивний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови» / Х. В. Старовойтова. — К., 2008. — 24 с.
7. Яковлева В. Б. Сполучуваність слова *мати* як назви спорідненості української мови / В. Б. Яковлева // Слово. Думка. Людина : зб. наук. праць із актуальних проблем лінгвістики (до 80-річчя із дня народження д-ра філол. наук, проф. Л. А. Лисиченко). — Харків, 2008. — С. 269—275.